

MOĞOLİSTAN'DAKİ ESKİ TÜRK HEYKELLERİ ÜZERİNE MOĞOLCA BİR ESER

Bülent GÜL*

Eski Türkler hakkındaki bilgilerimiz çoğunlukla yazılı kaynaklara bağlı olarak gelişmiştir. Özellikle taşlara ve kâğıda yazılı Türk Runik yazılı belgeler, Uygur eserleri ile Çin kaynakları, Türk dili ve kültürü hakkında bilgi vermektedir. Arkeolojik kazılar ve incelemeler ile de bilgilerimiz artmaktadır. Özellikle Köktürk döneminde görülen heykeller ve balballar Türk kültürü hakkında önemli ipuçları içermektedir. Bilge Kağana ait heykel ile Bilge Kağan'ın eşine ait olması kuvvetle muhtemel heykel karşılaştırıldığında, sanatsal başarının yanı sıra çok önemli iki bilgi ile karşılaşırız.

Eski Türk elbiselerinin ilk örneklerini gördüğümüz bu iki heykelde kadın ve erkek elbiselerinin farklı olduğu görülmektedir. Erkek elbisesinin düğme yeri sağda, kadın elbisesinininki soldadır. Bugün *amerikan yaka* dediğimiz yaka şekli, aynı şekilde bu iki heykelde de görülmektedir. Bilge Kağan'a ait askerî kıyafetli heykel ve yine Bilge Kağan ve Kültigin anıtlarının bulunduğu bölgede bulunan heykeller -özellikle insan ve hayvan heykelleri- ile balballar Türk kültür tarihi açısından büyük önem taşımaktadır. Orhun nehri vadisindeki Türk devletinin oldukça önemli kültürel figürlerinin bir sembolü olan bu türden taşların keşfi, 19. yüzyıldan itibaren uluslar arası Türkoloji'nin gelişmesinde de oldukça önemli bir rol oynamıştır. Moğolistan'da bir çok Türk anıtının elde edilmesine rağmen, çalışmaların büyük kısmı yazılı bengü taşlar üzerine yapılmıştır. Üzerinde yazı olmayan, sadece eski Türk damgalarını barındıran ama Türk kültürüne ışık tutacak olan heykeller üzerine doyurucu bir çalışma yapılmamıştır.

Moğolistan'da yetişen önemli arkeologlardan Dovdoin Bayar tarafından (*Mongolin Töv Nutağ Dax' Türegiin Xün Çuluu*, Ulaanbaatar: Mongol Ulsın Şinjlex Uxaanı Akademiin Tüüxiin Xüreelen, 1997) adıyla hazırlanan eser, Moğolistan'da bulunan, üzerinde yazı olmayan Türk insan heykellerini konu etmektedir.

Bilindiği üzere Tonyukuk yazıtının ve yine Kültigin yazıtının bulunduğu alanda yüzlerce Balbal olarak dikilmiş taşlar bulunmaktadır. Eserde konu edilen taşlar ise, çeşitli figürler taşıyan heykellerdir. Bugünkü bilgilerimize göre bu çeşit heykellere Altay, Hakasya, Tuva bölgelerinde de rastlanılmaktadır. Moğolistan'da Türkoloji gelişme içindedir. Moğol bilim adamlarınca yapılan araştırmalar incelendiğinde

* Araş. Gör., Hacettepe Üniversitesi.

özellikle arkeoloji alanında önemli çalışmalar yapıldığı görülecektir. Biz burada Türkiye'de de bilinmesi amacıyla araştırmalar yapan Moğol bilim adamları hakkında kısaca bilgi vermenin faydalı olacağını düşünüyoruz.

B. Rinçen'in 1968 yılında yayımladığı *Mongol nutag dax' xadnı biçees, gerelt xöşööni züül* adlı atlas önemli olup, Moğolistan'daki Türk anıtlarının Moğol bilim çevresinde tanınmasına yardımcı olmuştur. Rinçen'in bu çalışması Moğolistan'da Türkolojinin gelişmesine temel oluşturmuştur. Arkeolojinin yanısıra dil ve kültür alanında yapılan çalışmalara da bakıldığında 1950'li yıllarda **B. Rinçen, Ts. Dorjsüren** ve **X. Perlee**; 1960'lı yıllarda **B. Bazılhan, N. Ser-Odjav**; 1970'li yıllarda **S. Harcaubai, M. Şinexüü**; 1980'li yıllardan başlayarak **L. Bold; D. Bayar; D. Tseveendorj** ve 1990'lı yıllardan başlayarak da **Ts. Battulga** gibi bilim adamları Türkoloji alanında yayın vermeye başlamışlardır. Moğol bilim adamları içinde Türklere ilgili araştırmalar, kazılar yapmış olan önemli arkeologlar olarak **X. Perlee, Ts. Dorjsüren, M. Şinexüü, N. Ser-Odjnav, D. Bayar** ve **D. Tseveendorj**'u sayabiliriz.

Dovdoin Bayar, Moğolistan'da bulunan 130 taş heykeli incelemiştir ve bu taşlardan 124'ünü bizzat yerinde araştırmıştır. Bilindiği gibi Moğolistan coğrafyasında bu taşların hepsini görmek için büyük zorluklara göğüs germek gerekir. Yazar, eserinin başında taşların yerini gösteren bir harita vermiştir. Haritaya bakıldığı zaman, taşların çok dağınık bir şekilde bulunduğu görülecektir. Bu taş heykellerden 51'i *Tuul* ırmağı çevresinde; 4'ü *Xerlen* bölgesinde; 29'u *Orhun* vadisinde; 13'ü *Xanui* ve *Xünüü* ırmakları çevresinde; 17'si *Ongin* ırmağı çevresinde; 4'ü *Terxin* ırmağı çevresinde; 6'sı *Tamir* ırmağı çevresinde ve 4 tanesi de *Tüin* ırmağı çevresinde sahaya yayılmış bulunmaktadır. Bu heykeller üzerine bazı yayımlar da yapılmıştır. Yazar da bu eserlerden özellikle Rus L. A. Evtivchova ve Moğol bilim adamı N. Ser-Odjnav'ın eserlerinden faydalandığını söylemektedir. Ancak yazar, bu taşların %95'ini bizzat yerinde göreyerek incelemiş ve çizimlerini de eserine eklemiştir.

Dovdoin Bayar'ın 1997 yılında yayımladığı *Moğolistan'daki Türk İnsan Heykelleri* adlı eseri, kullanılan yöntemler ve yapılmış güzel çizimler ile Türk kültür tarihi kaynakları içinde önemli bir yer kazanacaktır. Eser, beş bölümden ve ek olarak verilen iki ek kısımdan oluşmaktadır. Son iki ek bölümden birincisinde yazar, heykelleri buldukları yerlere göre gruplara ayırmış ve heykellerin fizikî durumları hakkında bilgi vermiştir. Son bölümde ise heykellerin çizimleri verilmiştir. *Mongolin töv nutgiin xün çuluudıg sudlan şinjilsen toim* "Moğolstanda insan heykelleri araştırmaları üzerine" adını taşıyan eserin birinci bölümünde, Moğolistan'daki arkeolojik çalışmalar hakkında bilgi verilmektedir. Bilindiği üzere bu araştırmalar neticesinde Orhun yazıtları hakkında bilgiler edinilmiş ve Türk tarihinin en önemli kaynakları bu şekilde bulunmuştur. Bayar, Yadrintsev, Radloff, Kozlov, Kotviç, Heikel vb. araştırmacıların yapmış oldukları araştırmalar hakkında kronolojik olarak bilgi vermiştir.

Eserin ikinci bölümünde (s. 17-25), Moğolstanda bulunan insan heykelleri, buldukları yerler, bu yerlerin özellikleri hakkında bilgi verilmektedir.

Üçüncü bölümde (s. 25-30), insan heykellerinin taşıdığı özelliklere göre gruplandırılması ve özellikleri hakkında bilgiler yer almaktadır. Bütün heykelleri inceleyen Bayar, bu heykelleri taşıdıkları ortak figürlere ve özelliklere göre gruplandırmıştır. Bayar, bu heykelleri ilk önce üç gruba ayırmaktadır.

Birinci grupta yer alan heykellerin ortak özelliği, insan vücudunun bütün ayrıntılarını göstermesidir. Bayar bu gruptaki heykelleri yine kendi içinde, oturmuş durumdaki heykeller ve ayakta dikilen heykeller olarak iki gruba ayırmaktadır. İnsan vücudunun ayrıntılarını gösteren ve sanki diz üstü oturuyormuş gibi görünen bu heykeller, daha önce de söylediğimiz gibi Bayar'a göre bu kişinin hakimiyet gücü taşıdığını göstermektedir.

İkinci grupta vücudun üst kısımlarının mevcut olduğu fakat bacak ve ayaklarının olmadığı taş heykeller yer almaktadır. Bayar yine bu grubu da iki alt gruba ayırmaktadır: a) vücudun üst kısmında yer alan yüz hatlarının, kolların, giyecek ve silah gibi teçhizatın da gösterildiği heykeller, b) yüz hatlarının gösterildiği fakat vücudun dış hatlarının yüzeysel olarak sergilendiği heykeller. Üçüncü grupta ise ayrıntının işlenmediği, şematik tasvirin yer aldığı; yani yüz, göz, ağız, giyecek vs. özelliklerin tam olarak tasvir edilmediği heykeller yer almaktadır.

Eserin dördüncü bölümü "utga uçır"de (s. 31-38), Türk insan heykellerinin taşıdığı anlamlar üzerinde durulmuştur. Heykellerde kullanılan motiflerin anlamları ve sebeplerinin incelendiği bu bölümde, heykellerde görülen oturan insan heykelleri veya ayakta duran insan heykellerinin taşıdığı anlamlar incelenmiştir. Bayar'a göre oturan kadın heykeli (msl. Bilge Kağan'ın eşinin heykeli), konar göçer toplumlarda kadına verilen önemi ve kadının da yönetimde söz sahibi olduğunu göstermektedir.

Bayar eserinin beşinci bölümünde "dürslewer"de (s. 39-67), taş heykellerin biçimsel özelliklerini incelemiştir. Yazar, bu özellikleri sadece Moğolistandaki heykellere göre değil, daha önce yapılmış çalışmalarda yer alan farklı ülkelerdeki heykellerden de yararlanarak incelemiştir. *Malgai* "şapka"; *gezeg üs* "örgülü saç"; *deel* "elbise"; *büs* "kemer"; *zer zevseg* "savaş aletleri, silahlar"; *sav süülga* "kap-kacak"; *goyol çimeglel* "süsler, takılar", *gatal* "ayak, ayakkabı" vb. gibi heykellerde görülen biçimsel özellikleri ayrı ayrı incelemiştir. Bu heykellerde görülen özelliklerden yola çıkarak eski Türklerdeki kültürel zenginliği görmek mümkündür. Şapka/başlıkların özellikleri, elbiselerdeki süslemeler, kemerler, heykellerde gösterilen silahların görüldüğü bu heykeller eski Türk yaşam ve giyim tarzını gözler önüne seren en güzel kanıtlardır.

"Xavsgalt I" (Ek I) adlı bölümde "Xün çuluudın todorxoilolt" (İnsan heykellerinin özellikleri) başlığı altında önce Tuul nehrinin çevresindeki 51 heykelin; Xerlen bölgesindeki 4; Orhun vadisindeki 29 heykelin; Ongin nehri çevresindeki 17; Hanui ve Hünüi nehirleri çevresindeki 13; Tamir nehri çevresindeki 6; Terxin nehri çevresindeki 4 ve Tüin ırmağı çevresindeki 5 heykelin fizikî durumları ve ölçüleri verilmiştir. "Xün çuluudın zurag" (heykellerin çizimleri) adlı ikinci ek bölümünde, 1'den 130'a kadar numaralandırılmış olan heykellerin büyük çoğunluğunun önden, yandan ve arkadan görünüşleri çizilmiştir. Çok küçük boyutta olan ve fazla figür taşımayan bazı heykellerin ise tek yön çizimleri yapılmıştır.

Eserin sonunda "Tovçılson ügiin jagsaalt" kısaltmalar verilmiştir.

Moğolistan'daki Türk heykelleri üzerine geniş bilgi veren bu eserle, Türk arkeolog ve kültür tarihçilerinin Moğolistan'da bulunan bu heykeller üzerine çalışmalar yapmasının gerekliliği bir kez daha ortaya çıkmaktadır. Eser, Türk kültür dünyası üzerine yapılacak karşılaştırmalı çalışmalar için de önemlidir. Bu nedenle de eserin Türkçe'ye kazandırılmasının çok faydalı olacağını düşünüyoruz.